

Takács Tibor

Történész a kihallgatósobában

1.

A történész munkájában alapvető fontossággal bír, hogy miként közelít a múlt megismeréséhez felhasznált forrásokhoz.¹ Helyzetéből adódóan ugyanis nem tudja magát a múltat megfigyelni: kutatásai során nem a múlttal, hanem a múltból származó, a megismerni kívánt múltra vonatkozatható forrásokkal találkozik. Ezek lehetnek tárgyak, műalkotások, épületek stb., ám az eseménytörténet szinte kizárólag szöveges forrásokra kénytelen hagyatkozni. A 19. századtól rendelkezésre állnak ugyan fényképek, a 20. századtól pedig filmek is, ám ezek sem nagy mennyiségben, arról nem is beszélve, hogy – miként Jurij Lotman megfogalmazta – „szemiotikailag mindenféle közlemény szöveg, s következésképp egyformán érvényes rájuk a szövegek mint közvetítő rendszerek használatának összes konzekvenciája”.² (Elég talán csak arra utalni, hogy a kamera is csak egy bizonyos nézőpontból láttatja a dolgokat, vagyis nem képes mindent megörökíteni, így a képen megjelenő események szintén interpretáció eredményének tekinthetők.)

Miután a beszámoló nézőpontja szükségszerűen értékelő nézőpont, minden narratív forrás – visszaemlékezés, memoár, oral history – értelemszerűen szubjektív. Éppen ezért általános az a vélekedés, hogy az ilyen jellegű források csupán arra alkalmasak, hogy megtudjuk belőle, a megkérdezettek hogyan élték meg az írott források alapján „tényszerűen” rekonstruálható eseményt.³ Ám ha megnézzük ezeket az írásos forrásokat, vagyis a gyanúsított- és tanúkihallgatásokat, önvallomásokat, bírósági jegyzőkönyveket, nem találunk bennük mást, mint ugyanolyan, az eseményekre való visszaemlékezéseken alapuló elbeszéléseket. A fenti vélekedés nyomán ez azt jelenti, hogy le kell mondanunk a múltbeli események történetének megírásáról? Bár vannak, akik így gondolják (klasszikus példa Gustave Le Bon⁴), a történészek nagyobb része nem így vélekedik. Rendelkezésükre áll ugyanis a filológiai alapú forráskritika, amely a hagyományos szakmai meggyőződés szerint garantálja a múlt minél objektívabb képének megrajzolását úgy, „ahogyan az valójában megtörtént”. Ám ha közelebbről megnézzük ezt a módszert, akkor nem mást látunk, mint hogy a történészek a múltnak egy általuk „valóságosnak” tekintett, a szakmai diskurzusok által alkotott képéhez mérik a rekonstrukció forrásául szolgáló szövegeket.⁵

A forráskritika módszere a hagyományos történészi gondolkodás lényegére mutat rá, melynek logikáját talán azzal lehetne jellemezni, hogy „tudom, mert nem voltam ott”,⁶ vagy legalábbis: „jobban tudom, mert nem voltam ott”. Ez a (sok) mindent tudó történészi alapállás akkor szembeűnő leginkább, amikor az eseményről csak egyetlen autentikus beszámoló maradt fenn. Jellegzetes példa Perjés Gézának a mohácsi csatáról írott munkája, pontosabban annak magáról az ütközetről szóló rövid fejezete. Perjés egy absztrakt modell alkalmazásával igyekszik megállapítani, hogy valójában mi történhetett a mohácsi síkon, és – ami ezzel egyet jelent – valójában mit láthatott a csatáról gyakorlatilag az egyetlen hiteles beszámolóval szolgáló Brodarics István. A történész tehát az egyetlen rendelkezésre álló forrását a csatáról saját maga által alkotott és helyesnek tartott, e forráson (hiszen mi máson) alapuló képéhez méri (és találja könnyűnek).⁷

Csakhogy az sem feltétlenül könnyíti meg a történész dolgát, ha sok beszámoló maradt fenn egy eseményről, hiszen ekkor az ezekben lévő ellentmondások okoznak gondot az eseményt rekonstruálni kívánó historikus számára. Ám a vallomások eltérései az emlékezet működésének fényében azonnal érthetővé válnak. Az emberi emlékezet ugyanis nem olyan, mint a számítógépek „memóriája” (amely a pontosan és minden részletében „bevitt” dolgokat változtatás nélkül elraktározza, majd ha szükséges, változatlan formában előhívja azokat). Az emlékezés egész egyszerűen nem „objektív” – már a megfigyelés sem az –, nem a pontosságra, hanem a jelentésadásra való törekvés jellemzi.⁸ Ezért mondja Tóth Zsombor (éppen Brodarics krónikája kapcsán), hogy „a

szemtanúi beszámoló is legfeljebb adott esemény lehetséges olvasatát adhatja csak, amit mihelyt egy elbeszélés segítségével exponál a szemtanú szóban vagy írásban, öntudatlanul is olyan külső, kulturálisan adott kompetenciák (nyelv, retorika, poétika, hiedelemrendszer, morál) segítségével teszi, amelyek nemcsak lehetővé teszik a cselekményesítést, narrativizálást, fikcionalizálást, hanem erőteljesen befolyásolják az elbeszélés »valóságot«, illetve ennek »igazságértékét«.⁹ (Megjegyzem, nem teljesen értek egyet Tóth azon állításával, hogy „az emberi emlékezést kutató társadalomtudományok [...] eredményei arra figyelmeztetnek, hogy a személyes részvétel pusztán ténye nem képezheti a hitelesség garanciáját”.¹⁰ Véleményem szerint a hitelességet éppen a személyes részvétel ténye biztosítja, bár ennek a ténynek az elfogadása is sokszor bizalmi kérdés; amit a részvétel nem garantál, az nem más, mint az objektivitás és a pontosság.)

A fentiek fényében távolról sem magától értetődő az a hagyományos történelmi eljárás, amely az egymásnak ellentmondó, egymástól eltérő beszámolókból kiemeli a közös pontokat, majd ezekből próbálja az esemény „objektív” történetét megalkotni. Az így eljáró történész egyrészt rendkívül leszűkíti a történelmi eseményt (hiszen az a tanúságtételek közös nevezőjével lesz azonos), másrészt nem vet számot a beszámolók (és saját tudományos szövege) szubjektivitásával, pontatlanságával és nézőpontjainak eltéréseivel. A „helyes” olvasat kiválasztásának az olvasói elvárásokból is táplálkozó kényszere sokszor azt eredményezi, hogy a kutató az ellentmondó elbeszélések közül kiválasztja a legvalószínűbbet, és azt tárja az olvasó elé a legvalószínűbb történetként. Az 1956-os forradalommal kapcsolatban egy forrásválogatást említek példaként. A váci eseményeknek emléket állító kötetben a helyi tüzelőanyag és a Buki-szigeti vízmű őrsege elleni támadást egyes beszámolók október 28-ára (az 57. és talán az 58. dokumentum), mások 29-ére teszik (a 34., 56., 69. és 71. dokumentumok). (Az 59. dokumentum szövegében nem szerepel dátum, csak a közreadók sorolták az október 28-i történések közé.) A szerkesztők egy helyen jelezték is a datálás bizonytalanságát, ám – számomra nem meggyőző érvek alapján – végül úgy döntöttek, hogy a támadás „minden bizonnyal október 28-án történt”.¹¹ Mindenhol máshol azonban már „tényként” közlik, hogy az incidensre 28-án került sor. Az egyetlen (legvalószínűbb) olvasat kiválasztása mutatkozik meg egy másik esetben is: a fogságából kiszabadított Mindszenty József hercegprímásnak a városon történt átutazásáról és itteni fogadtatásáról csak Kristóf Béla nemzeti bizottsági elnök, korábbi polgármester visszaemlékezését olvashatjuk teljes terjedelmében, habár a lábjegyzetben az szerepel, hogy az eseményről a Mindszentyt kísérő Pálkás Antal, de más szemtanúk is másképpen számoltak be, ám ezeket mégsem közölték.¹²

A történészek figyelembe kell vennie azt a körülményt, hogy a múltbeli események megismeréséhez felhasznált forrásai szinte minden esetben emlékezeti folyamatok eredményeként született szövegek. Most elsősorban az emlékeknek a felidézési környezettől való függésére szeretnék rámutatni. Az észlelt dolgoknak csak a töredékét őrizzük meg emlékezetünkben, a későbbiekben ezek a töredékek szolgálnak alapjául a múltbeli esemény rekonstrukciójául. Az tehát, hogy mire emlékezünk, nem kizárólag az észlelés, hanem a felidézés körülményeitől is függ. Daniel L. Schacter szerint az, „hogyan miként emlékszünk vissza egy eseményre, attól függ, hogy milyen szándékkal vagy céllal kívánjuk felidézni. Az emlék tehát a visszaemlékezés során nyeri el végső alakját.”¹³ Sőt már egyszerűen az a tény, „hogyan emlékezünk-e egy korábbi eseményre, legalább annyira függ a jelen törekvéseitől, mint a múltbeli eseményektől.”¹⁴ Arra, hogy a szövegszerű felidézés, megfogalmazás milyen hatással van az emlékényagra, már az emlékezetpszichológia klasszikusa, Frederic Bartlett is rámutatott: az emlékek szavakba öntése, a felidézett eseménysor elbeszélése nagyban függ a felidézés körülményeitől, mindenekelőtt a hallgatóságtól, amely valósággal „társadalmi ellenőrzést gyakorol az elbeszélő felett”.¹⁵

Vajon ez az ellenőrzés mikor válik olyan mérvűvé, hogy a „hallgatóságot” az emlékezési folyamat végtermékeként megszülető szövegek „társaszerzőjének” tekintsük? Erdélyi Gabriella egy 16. századi kolostorper történetével kapcsolatban külön fejezetet szentel a tanúkihallgatás vizsgálatának, arra keresve a választ, hogy a fennmaradt, és a történész által is olvasható vallomások mennyire tükrözik a tanúk tudását. Azt a

konklúziót vonja le, hogy a kihallgatások végtermékeként létrejövő szöveg a kihallgatott egyszerű emberek és a szavaikat lejegyző hivatalosság közös produktuma, „az elemzésre váró jegyzőkönyv az egyházi és világi hatalom alacsonyabb és magasabb rangú képviselői, illetve egyszerű emberek interakciójának [...] a terméke”.¹⁶ Erdélyi éppen ezért úgy látja, hogy a tanúvallomás szövege az emlékezés és a közösségi kommunikáció eredményeként jött létre, s mint ilyen, sokkal inkább konstrukcióként, semmint pusztán reprodukcióként értelmezhető.¹⁷ Rainer M. János az ügynökjelentésekkel kapcsolatban jut hasonló következtetésre: hálózati embernek tekintettel kellett lennie „megbízója”, az állambiztonság, illetve ezt a számára megtestesítő tartótiszt elvárásaira, ami alapvetően meghatározta a sajátos szituációban létrejött szövegek logikáját, struktúráját, nyelvezetét. Ez nem pusztán formai kérdés, hanem nagyon lényeges, a történeti megismerést alapjaiban érintő probléma, hiszen a jelentés ugyan a „külső világról informál, azt »idézi«, de rendje a szervezeté”.¹⁸ Éppen ezért Rainer M. a hálózati személyeket közvetlenül vezető rendőrtisztekre e szövegek társszerzőiként tekint.¹⁹

Az 1956 utáni megtorlással kapcsolatban úgy lehet fogalmazni, hogy a gyanúsított- és tanúbeszámolók nem kizárólag a kihallgatottak alkotása, hanem a kihallgatóké is. A felelősségre vonás során keletkezett szöveg, jelenti ki Gyáni Gábor, „a kihallgatást vezető rendőrtisztek, a bíró, a vádat képviselő ügyész kérdéseinek, a megtorló hatalom érdeklődésének megfelelően szerkesztett elbeszélésekkel szolgál az események korabeli láncolatáról”.²⁰ Az itt kialakított történetek aztán szívósan tovább éltek. Gyáni összevetette saját édesapjának az 1958-as peranyagát és az 1989-ben megjelent 56-os visszaemlékezését, és azt állapította meg, hogy „az elsőként talán a rendőrségi kihallgatószobákban, majd pedig a tárgyalóteremben megformált ötvenhatos narratívák érdemben és tartósan járultak hozzá ahhoz, amit az áldozatok erről a múltról, benne saját szerepükkel igaz történetként előadtak s előadhattak”.²¹ (Persze az is nyilvánvaló, hogy a visszaidézés körülményei alapvető hatással vannak az emlékezetre, és az eltérő felidézési környezet igen különböző narratív konstrukciókat is eredményezhet.²²)

2.

Amennyiben az 1956 történetéhez felhasznált források jó része a politikai rendőrség által lefolytatott vizsgálat során keletkezett, érdemes megnézni, hogy milyen szituációban keletkeztek azok. A BM Tanulmányi és Módszertani Osztályának az állambiztonsági vizsgálati munkára vonatkozó, 1958-ban megjelent kiadványaiból megtudható, hogy a kihallgatók milyen szabályoknak, normáknak, elvárásoknak megfelelően végezték (vagy kellett volna, hogy végezzék) tevékenységüket. A vizsgálat során kötelező érvényű elvek között a legfontosabb az objektivitás elve volt, amely azt jelentette, hogy a vizsgálónak minden körülményt ki kellett derítenie, tehát nemcsak a terhelő és súlyosbító tényezőket, hanem a mentő és enyhítő részleteket is. A vizsgáló ugyanis nem a vád képviselője, hanem az ügy tárgyilagos és igazságos kivizsgálója.²³ Ennek némileg ellentmond, hogy a tankönyv-sorozat egy másik kötetében a vizsgálat befejezésével kapcsolatban a feladatok között szerepel a vádirattervezet elkészítése is. A szöveg azonban már csak vádiratot említ, és meg is jegyzi, hogy „végeredményben a vizsgáló csak a tervezetet készíti el, és ez az ügyészi jóváhagyás folytán válik »vádirattá«”.²⁴ Az objektivitás követelményével összefügg a vizsgálat további két alapelve: a függetlenség és a teljesség. Előbbi azt jelenti, hogy a vizsgáló „független ura” az ügynek, a vizsgálati cselekmények végrehajtásában teljes szabadságot élvez, csak a „legszigorúbb törvényesség” betartása korlátozza, illetve az ügyészség kontrolljának van bizonyos vonatkozásban alárendelve. (A politikai rendőrség vizsgálati szerveinek hierarchikus felépítését tekintve nehéz elhinni a vizsgáló függetlenségéről szóló fejtegetéseket.) A teljesség elve arra vonatkozik, hogy az eljárásnak az ügy legteljesebb, minden oldalról történő kivizsgálására kell irányulnia, tehát nemcsak a bűncselekménnyel magával, hanem az elkövető életkörülményeivel, lehetséges indítékaival is foglalkozni kell. A törvényességet biztosítja a gyorsaság elve is: a politikai jellegű bűncselekmények esetében a vizsgálatot két hónapon belül le kellett folytatni (igaz, indokolt esetben annak meghosszabbítását lehetett kérni.)²⁵

A vizsgálat nem volt nyilvános, abban (házkutatások és hatósági tanúk alkalmazásától eltekintve) kívülálló személyek nem vehettek részt. További fontos elv volt a közvetlenség, vagyis a felderítésnél elsődleges forrásokat, azaz a szemtanúk vallomásait használták fel, illetve a vizsgálónak lehetőleg személyesen kellett végrehajtani a különböző tennivalókat. Az egész eljárás alapvető követelménye volt a szóbeliség elve, ami azt jelentette, hogy minden egyes vizsgálati cselekményt szóban fogatosítottak. Természetesen az elhangzottakról jegyzőkönyvet kellett felvenni, amely a szóban végzett vizsgálati eseményeket rögzítette, azok végrehajtásának bizonyítására szolgált, emellett a vizsgáló, és még inkább az ügyész a jegyzőkönyvekre és a határozatokra építve tette meg a következtetéseit. Fontos formai követelmény volt az aláírás, az e nélküli jegyzőkönyvek érvénytelennek minősültek.²⁶

Egy vizsgálat során rendszerint egyetlen személy vagy csoport által elkövetett bűncselekményeket derítették fel. Utóbbi esetben a csoport tagjainak cselekedetüket egymással összefüggésben kellett végrehajtani – ismeretes, hogy több 1956-os ügyben ez az elv is sérült. A gyanúsítottat megillette a védelemhez való jog, így közölni kellett vele, hogy mivel gyanúsítják, észrevételeket és javaslatokat tehetett a jegyzőkönyv kiegészítésére, joga volt a vizsgálati anyagok megtekintésére stb. Ugyanakkor a vizsgálat folyamán védőügyvéd nem lehetett jelen. Mindezekon túl a vizsgálónak előírták azt is, hogy törvényszerű eljárással és megbecsülésre méltó viselkedéssel emelje a vizsgálati szervek tekintélyét, és nevelő módon hasson azokra, akikkel munkája során kapcsolatba került.²⁷

A vizsgálat egyik legfontosabb eszköze a letartóztatottak kihallgatása volt. Az eljárás azt célozta, hogy a kihallgatott beismerő vallomást tegyen, hiszen ez – amellett, hogy fontos bizonyíték – további felderítő munka alapját képezhette, és lehetőséget biztosított megelőző intézkedések tételére. Az 1958-as tanulmány fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a beismerő vallomás nem lehet egyedüli bizonyíték: a szerző, Wéber Gyula szerint 1953 előtt éppen ennek túlértékelése, és az egyéb bizonyítási módok lebecsülése vezetett a törvénytelen ségekhez.²⁸ Az eredményes kihallgatás érdekében a vizsgálónak a jogszabályok és utasítások ismerete mellett folyamatosan fejlesztenie kellett politikai és ideológiai tudását, és megfelelő általános műveltséggel is kellett rendelkeznie. Feladata volt – többek között – az operatív szervek által összegyűjtött anyagok megismerése, tanulmányozása, ami lehetővé tette számára, hogy felkészülten és céltudatosan végezze a kihallgatást. A kihallgatásról jegyzőkönyvet vett fel, annak eredményéről tájékoztatta a vezetőket, javaslatot tett intézkedésekre, bizonyítottság esetén az ügy lezárására. Állandó kapcsolatban kellett lennie az operatív szervekkel és az ügyészséggel, és mindezek mellett arra is ügyelnie kellett, hogy az államtitkok ne sérüljenek, és az operatív úton szerzett bizonyítékok is titokban maradjanak.²⁹

A vizsgálati munkában különös jelentősége volt az első kihallgatásnak, mivel „a letartóztatott, a rendőrség szervével való közvetlen érintkezés ténye nagymértékben hatással van a letartóztatott személyre. A letartóztatott nyugtalan lelkiállapotban van, nem ismeri a körülményeket, nem tudja, mit és mennyit tudnak róla és elkövetett bűncselekményéről, nem tudja gondolatait rendszerezni, nem érintkezett a fogdában esetleg olyan személyekkel, akik kioktatnák viselkedésére, vallomástételére.”³⁰ Ezért fontos lehetőleg azonnal kihallgatni a letartóztatottat, hogy a vizsgálók ki tudják használni helyzeti előnyüket. A tankönyv azt javasolta, hogy az első kihallgatás időtartama legalább 3-4 óra legyen. „Ha az első kihallgatás nem hozta meg a várt eredményt, nem szabad elkedvetlenedni” – nyugtatta meg az olvasókat Wéber. Ugyanis „az adatok pontosabb ismerete, az újabb rendezése, a fogdának a letartóztatottra gyakorolt hatása további lehetőséget rejt magában, hogy a későbbi kihallgatások – gyakran bizonyítékok felhasználása nélkül is – eredményesek legyenek.”³¹

A „kihallgatásra való felkészülés elsősorban gondolkodást igényel” – állapította meg a tanulmány.³² Ez nemcsak azt jelentette, hogy a vizsgálónak az ügyre vonatkozó minden rendelkezésre álló anyagot és bizonyítékot ismernie kellett, hanem azt is, hogy tisztában kellett lennie a letartóztatott érzékeny pontjaival, hogy ez alapján tudja megtervezni a különböző kérdéseket, és feltételezni az azokra adott válaszokat. A felkészülés részeként kihallgatási terv készült, amely tartalmazta a bizonyítékok felsorolását, és természetesen azokat a kérdéseket, amelyeket a kihallgató fel kívánt

tenni.³³ A kihallgatás zavartalanságának és eredményességének biztosítása érdekében célszerű volt a kérdéssel kapcsolatos korábbi vallomásokot és terhelő adatokat is a tervben rögzíteni, mert „a kihallgatáson kialakítandó harcossá, feszült légkört zavarja, ha közben kell az iratok között keresgélni, bűnjeleket elővenni, és különösen a hálózati jelentéseket olvasgatni.”³⁴ A kihallgatáson a kikérdezett és a kikérdezőn kívül csak a szakmai vezető és az ügyész vehetett részt, a jogszabályok rajtuk kívül csak a jegyzőkönyvvezető jelenlétét engedélyezték, ám az esetek többségében a jegyzőkönyvet a kihallgatást végző tiszt készítette el. A gyanúsított kikérdezését az előzetes terv alapján kellett lefolytatni, ám indokolt esetben – például ha az ügy szempontjából lényeges, új körülmény merült fel – el lehetett attól térni. Azt tartották célszerűnek, ha egy-egy kihallgatás legalább négy óra hosszát tart, kivételt csak határozatismertetés, esetleg a taktikai okból tartott kikérdezés jelenthetett.³⁵

A kihallgatásról felvett jegyzőkönyvnek az elhangzottakat a valóságnak megfelelően kellett tartalmaznia. Ez azonban nem jelentette azt, hogy szó szerinti jegyzőkönyveket készítettek, csak a „lényeges” kérdéseket kellett úgy rögzíteni, ahogyan elhangzottak. Nem lehetett viszont olyan kifejezéseket a kihallgatott szájába adni, amelyeket nemcsak hogy nem mondott, de feltehetően nem is ismert, akkor sem, ha a vizsgáló ezt értette ki az elmondottakból. A vallomást első személyben kellett jegyzőkönyvbe venni, de ezt a vizsgáló tiszt készítette el. Lehetőség volt azonban saját kezű vallomás írására is. 1953 előtt általában feljegyzéseket készítettek a kihallgatásról, amely csak a gyanúsított által mondottakat tartalmazta, ezután viszont az utasítások szerint csak kérdés-felelet formában felvett jegyzőkönyveket lehetett készíteni, hiszen az ilyenek jobban tükrözték a kihallgatáson elhangzottakat. Ebből nemcsak azt lehetett megállapítani, hogy a gyanúsított milyen módon tagadott vagy ismerte be bűnösségét, hanem a kihallgatást végző vizsgáló felkészültségéről is sokat elárult. A vizsgáló által feltett kérdéseknek határozottnak, világosnak kellett lenniük, és nem tartalmazhattak állítást, azaz nem adhatták a gyanúsított szájába a választ.³⁶

A jegyzőkönyv végén a kihallgatott nyilatkozott arról, hogy azt átolvasta és a vallomásait helyesen tartalmazza. „Felesleges és félreértésre adhat okot”, állítja a tankönyv szerzője, ha azt is a nyilatkozatba foglalják, hogy a vallomásra nem erőszak alkalmazásával bírták rá, hiszen ez arra utal, hogy ilyen „esetenként” akár elő is fordult. A vizsgálótól elvárták a helyesírás ismeretét is, hiszen egy hibától hemzsegő jegyzőkönyv nemcsak az ő tekintélyét csökkentette a gyanúsított előtt, hanem a politikai nyomozó szervekét is az ügyészség és a bíróság szemében. A jegyzőkönyvet a kihallgatáson kézzel kellett írni, ám nem minden kérdést és választ kellett külön rögzíteni, hiszen ez túlságosan széttagolta volna a lejegyzést, ezért azt tartották célszerűnek, ha egy-egy nagyobb kérdéskör tisztázása után vagy az egész kihallgatás végén készítik el azt. A kézzel felvett és aláírt jegyzőkönyvet általában három példányban gépettették le, amelyet szintén aláírtak a letartóztatottal.³⁷

A vizsgálónak minden esetben az ügy jellegéhez és a gyanúsított személyéhez kellett igazítania a magatartását és a kihallgatási taktikát. Egy dolog volt állandó: a kihallgatást végzőnek „[m]indig kommunistának kell maradnia, aki a szocializmus igaz ügyéért, a dolgozó nép érdekeiért harcol, aki mindig hű a marxizmus-leninizmus eszméjéhez”.³⁸ A vizsgálónak általában kötelező volt olyan magatartást tanúsítania, amellyel elérte, hogy a letartóztatott beismerje bűnösségét. Ügyelnie kellett azonban arra, hogy minden esetben higgadt, határozott és fegyelmezett maradjon, nem alkalmazhatott erőszakot és nem is fenyegethetett ilyennel, óvakodnia kellett az érzelmkifejezésektől, a határozottságának pedig abban kellett megnyilvánulnia, hogy a letartóztatottól pontos, világos, a tárgyra vonatkozó válaszokat követeljen meg. A kihallgatás eredményességéhez nagyban hozzájárult, ha a vizsgáló magatartásával azt sugallta, hogy mindent tud a gyanúsítottól és az általa elkövetett cselekményről, annak körülményeiről stb. Ennek megfelelően a vallomásokban jelentkező ellentmondásokra azonnal rá kellett mutatnia, illetve abban való tájékozatlanságát akkor sem árulhatta el, ha előtte ismeretlen körülményről tett említést a kihallgatott.³⁹

A tananyag felsorolta azokat a fogásokat is, amelyeket a letartóztatottak alkalmaztak annak érdekében, hogy elkerüljék a felelősségre vonást. Viszonylag ritkán fordult elő, hogy a gyanúsított megtagadta a vallomástételt, esetleg letagadta

személyazonosságát. Gyakoribb eset volt, amikor bűntársait nem nevezte meg (ezzel a lehetséges tanúk körét szűkítette), félrevezető vallomással kívánta a figyelmet elterelni az ügy lényegéről, esetleg a bűncselekmény időtartamát igyekezett csökkenteni. Megtörtént, hogy a kihallgatott visszavonta korábbi vallomását, főleg akkor, ha a vizsgáló hanyagságból elárulta, hogy nincs elég egyéb bizonyíték ellene. A gyanúsítottak sokszor elmebetegséget színleltek (ebben az esetben állapotát ki kellett vizsgáltatni), vagy rossz emlékezőtehetségre hivatkoztak.⁴⁰

A tanúvallomás lényegesen más szituációban született, mint a gyanúsítotté, ám a célja ennek is elsősorban az elkövető személyének és kapcsolatainak, továbbá az elkövetés módszereinek, eszközeinek, indítékainak a megállapításához szükséges bizonyítékoknak a megszerzése volt. A tanúk által mondottak emellett lehetőséget adtak a letartóztatottak vallomásainak és a hálózati jelentéseknek az ellenőrzésére, és arra, hogy a titkos, operatív eszközökkel szerzett adatokat jogi erejű bizonyítékokká tegyék (tudniillik ez utóbbiakat, például az ügynökjelentéseket nem lehetett a nyílt eljárásban bizonyítékként felhasználni). A tanúvallomások nyomán – a gyanúsítottakéhoz hasonlóan – alkalom kínálkozott újabb bűncselekmények felderítéséhez, valamint újabb ügynöki operatív feldolgozó munka megindításához is.⁴¹

A tanúkihallgatás előkészítése szintén nagy körültekintést követelt a vizsgálótól. Az ügyre vonatkozó anyagok alapos tanulmányozása után választották ki a legalkalmasabb tanúkat, hiszen majdhogynem ettől (illetve a tanúk kihallgatásának sorrendjétől) függött az egész vizsgálat sikere. A vizsgálónak tanulmányoznia kellett a kiválasztott személyt, mindenekezt a gyanúsítottához és az ügryhöz való viszonyát, emellett szükséges volt ellenőrizni őt az operatív nyilvántartásban is. Ez azért volt lényeges, hogy kiderüljön, az illető elkövetett-e korábban valamilyen (különösen politikai jellegű) bűncselekményt, folytattak-e ellene titkos nyomozást, hiszen a beidézése az egész operatív feldolgozó munka sikerét veszélyeztette volna, valamint hogy megtudják, a kiválasztott személy tagja-e az ügynöki hálózatnak. Ügynököt ugyanis nem, vagy csak egészen indokolt esetben lehetett tanúként kihallgatni.⁴²

A tanúkihallgatást – a gyanúsított-kihallgatáshoz hasonlóan – előzetes terv alapján kellett lefolytatni. Ebben rögzítették többek között a tanú adatait, a terhelthez való viszonyát, és azokat a kérdéseket, amelyeket fel kívántak tenni a tanúnak. Először rendszerint arra kérték fel a tanút, hogy mindent mondjon el arról az ügryről, amellyel kapcsolatban beidéztek. Ezzel a vizsgáló teljesebb képet kaphatott az esetről, több olyan részlettel is szolgálhatott a vallomás, amely konkrét kérdésekre adott válaszokban nem került volna elő. Ez a forma lehetőséget adott a kihallgatónak arra is, hogy az elmondottak alapján módosítsa a kihallgatási tervet, illetve, hogy tanulmányozza a tanút, az igazat mondja-e. A tananyag több olyan tényezőt felsorol, amelyek gátozhatják a tanút az igazmondásban. Így félhetett a letartóztatott bosszújától, vagy sajnálhatta őt, esetleg nem tartotta bűnösnek az elkövetőt vagy bűncselekménynek az általa elkövetett cselekményt. A tanú azért is elhallgathatott bizonyos mozzanatokot, mert megítélése szerint lényegtelen, az ügy szempontjából jelentéktelen dolgokról volt szó. Félrevezető lehetett az is, ha éppen ellenkezőleg, a vallomástevő eltúlozta, kiszínezte mondanivalóját. Természetesen nem volt ritka az sem, hogy a tanú szándékosan tett hamis vallomást, ami bűnpártolásnak vagy hamis vádnak minősült (hamis tanúzást a törvény szerint csak az ügyészség és a bíróság előtt lehetett elkövetni). A szöveg az egyéb befolyásoló tényezők között említette meg azt, hogy a kihallgatott esetleg nem jól emlékszik a történetekre.⁴³

Miután a tanú szabadon elmondta, hogy mit tud az esetről, elkezdődhetett az előzetes terv szerinti kikérdezése. A kihallgató által alkalmazott módszereknek és a követendő viselkedésnek lényegében hasonlóan kellett lenni, mint a gyanúsított kihallgatásakor, vagyis a taktikát a tanú személyéhez és az ügy jellegéhez kellett igazítani, míg a vizsgáló magatartása nyugodt, udvarias kellett hogy legyen, nem gorombáskodhatott a tanúval, nem fenyegethette meg, már csak azért sem, mert így sokszor a valóságnak nem megfelelő vallomások születtek. A kérdéseket világosan, érthetően kellett megfogalmazni, és nem lehetett olyan kérdést feltenni, amely lényegében a választ is tartalmazta. A tanút – amennyiben nem tért el a tárgytól – nem volt szabad közbeszólásokkal megzavarni mondandójában, még akkor sem lehetett

azonnal „rátámadni”, ha a kihallgató nem hitt neki. A tanúnak lehetőséget kellett adni a gondolkodásra, arra, hogy összeszedje a gondolatait; indokolt esetben még az is elképzelhető volt, hogy a beidézett hazaengedjék, és másnap hallgassák ki. Az egész kihallgatás zavartalansága érdekében azon csak a vizsgáló és a tanú vehetett részt, kivételes esetekben a felettes vezető vagy az ügyész is jelen lehetett.⁴⁴

A kihallgatásról készített jegyzőkönyv bizonyítéknak számított. A jegyzőkönyvvel kapcsolatos formai követelmények azonosak voltak a gyanúsítottéval, így ezeket nem ismétlem meg. Érdemes kiemelni, hogy a tanúvallomást egyes szám első személyben, pontosan, lehetőleg szó szerint kellett felvenni, megőrizve a tanú beszédmódjának sajátosságait, azaz tilos volt a szöveget stilizálni, átfogalmazni. Egyedül a rágalmazó vagy gyalázkodó kifejezéseket nem volt szabad beleírni, csupán az elhangzás tényét lehetett rögzíteni. Emellett a vizsgálónak az elmondottakat politikailag értékelnie kellett, amit a lejegyzett szövegben többnyire idézőjelek alkalmazásával érzékeltetett (például „forradalom” az ő szempontjából ellenforradalom helyett). A jegyzőkönyv csak egy konkrét ügyre vonatkozó vallomást tartalmazhatott, ha a tanú más ügyről is tudomással bírt, arról külön jegyzőkönyvet kellett készíteni.⁴⁵

A fentiek alapján megállapítható, hogy a vizsgálati munka nem „a” valóság feltárására irányult, hanem az elkövetett és a tervezett bűncselekmények leleplezésére, a tettesek felderítésére, az ellenséges tevékenység bizonyítására, továbbá az elkövetők kapcsolatainak a felderítésére és az ellenség módszereinek megállapítására.⁴⁶ A gyanúsítottak és a tanúk kihallgatása a beismerő vallomás, illetve a terhelő bizonyítékok megszerzését célozta, minden taktikai fogás, módszer stb. alkalmazása ezt kellett hogy elősegítse. Az egyik tanulmány egyenesen így fogalmaz: „A tanúvallomási jegyzőkönyv az egyik legfontosabb és legdöntőbb bizonyíték. Az ellenség elleni harcban egyik legjelentősebb fegyverünk.”⁴⁷ A teljesség, a pártatlanság vagy az objektivitás elvét ebben a kontextusban kell értelmeznünk. A vizsgálat során nem kellett minden szemtanút kihallgatni, hanem csak azokat, akik a vizsgálat sikerét feltehetően biztosítják. Tehát nem a valóság egészét, hanem a bűncselekmények valóságát kívánták feltárni. A politikai rendőrség vizsgálói számára elő is írták, hogy – mivel „az ügyek többsége apró, jelentéktelen részletkérdések felvetése, a terheltek ugyanarra a kérdésre történő, sok esetben többszöri megismételt kihallgatása miatt elhúzódik”, és a vizsgálatot lefolytatók gyakran „feleslegesen foglalkoznak az ügyre nem tartozó lényegtelen részletek kiderítésével, szükségtelen részletkérdésekkel” – „a figyelmet a főkérdésekre, a terheltek által elkövetett főbb bűncselekményekre kell irányítani. Lényegtelen, különösen az ügyre nem tartozó részletkérdésekkel a vizsgálat ne foglalkozzék.”⁴⁸ Habár a parancs az 1956-os ügyek legnagyobb részének lezárulta után, 1958 végén keletkezett, a benne foglaltak ismételtelen megmutatják, milyen elvárásoknak kellett (volna) megfelelniük.

Megállapítható, hogy az állambiztonsági vizsgálati szervek által végrehajtott kihallgatások során a szemtanúk nem semleges környezetben emlékeztek vissza az általuk látottakra vagy az általuk átéltekre. Nagyon is irányított emlékezésről volt szó, amely már abban is megnyilvánult, hogy a kérdezők nem mindenre, hanem csak bizonyos dolgokra voltak kíváncsiak, méghozzá arra, amelyek a gyanúsított bűnösségét igazolják. Vagyis a jegyzőkönyvek nem tartalmazhatnak mindent, amit a tanúk megfigyeltek, és ami ugyanennyire lényeges, még csak nem is azt, amit a kihallgatottak elmondtak. A kortárs tapasztalatok illetően többszörös közvetítettsége jogosan keltheti a történészekben a szkepszis érzetét: megállapítható-e egyáltalán, mi történt pontosan, mondjuk, az 1956-os forradalomban?

3.

A szövegen kívüli realitás „megszervezésének” egyik legfőbb eszköze a szelekció: egy szövegbe nem fér bele „minden”, csak az elbeszélés szempontjából lényeges elemek. A kérdés az, hogy az 1956 utáni számonkérés során mi volt a „lényeg” kiválasztásának az alapja. Nem kell hozzá alapos kutatás, hogy megállapítsuk: a megtorlás által létrehozott szövegek tárgyat ellenforradalomként határozták meg. A felelősségre vonás persze nem minden szereplőt érintett egyformán. A kádári vezetés ugyanis – osztályharcos alapon – nagy hangsúlyt fektetett a „valódi” ellenforradalmárok és az eseményekbe becsületes szándékkal bekapcsolódó, „megtévesztett” dolgozó tömegek közötti

különbségtételre. A megtorló gépezet feladata az volt, hogy igazolja ezt a képet, és elsősorban az osztályidegenekre mérje a fő csapást.

Míg az események megítélését illetően az 1956. november 4-e utáni berendezkedett politikai vezetés álláspontjának kikristályosodásához hetekre, sőt bizonyos szempontból hónapokra volt szükség, addig a megtorlásban kulcsszerepet vállaló politikai rendőrség alapállása kezdettől fogva teljesen egyértelmű volt. A november elején, közepén újjászerveződő politikai nyomozó szervek gyakorlatilag nem tettek mást, mint újból felvették az október utolsó napjaiban kényszerűen (olvasatukban a politikai vezetés hibája, sőt árulása miatt) félbeszakított munkát, folytatták az október 23-án megkezdett fegyveres harcot az ellenforradalommal szemben. (Ezt a harcot igazából nem is hagyták félbe, hiszen az ávósok, már akik nem kerültek a forradalmárok fogságába és nem bujkáltak, szervezett egységben csatlakoztak a budai hegyekben állomásozó szovjet csapatokhoz, és ezekkel tértek vissza a fővárosba november 4-e után.) Kádárék hamar felismerték, hogy hatalmuk fenntartásában – valódi tömegbázis híján – egyedül rájuk támaszkodhatnak, így nem véletlen, hogy az 1956 végi, 1957 eleji felülvizsgálás során szinte az összes volt államvédelmist igazolták.⁴⁹

Egyszóval a megtorlás során nem arról volt szó, hogy a nyomozók, az ügyészek és a bírók kivizsgálták a különböző ügyeket, majd ezt értékelve az illetékesek arra a következtetésre jutottak, hogy 1956 októberében ellenforradalom zajlott Magyarországon, hanem éppen fordítva: a hatalom először megalkotta az egészet, majd a végrehajtóknak ehhez kellett igazítaniuk a különböző részeket. Ezek a részek azonban gyakran ellentmondtak az igazolni kívánt képnek. Például a Politikai Nyomozó Főosztály különböző szervezeti egységei 1957. január végéig kb. 3500 főt tartóztattak le ellenforradalmi és kormányellenes tevékenység miatt. „A letartóztatottak összetételét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy azok szociális összetétele igen rossz képet mutat” – olvasható a főosztály jelentésében. Miért is? Azért, mert a „letartóztatottak mindössze – hozzávetőlegesen – 10–15%-a (pontos adatok egyáltalán nincsenek) osztályidegen, ellenséges elem. Ez azt bizonyítja, hogy bár jelentős csapásokat mértünk az ellenforradalomra, nem sikerült jelentős csapásokat mérni azokra az osztályidegen ellenséges elemekre, akik eszmei irányítói, kezdeményezői voltak az ellenforradalomnak, a fegyveres szervezkedéseknek, fegyveres akcióknak, majd később sztrájkoknak és más kormány- és pártellenes tevékenységnek.”⁵⁰

A Politikai Nyomozó Főosztály – a munkájáról 1957 februárjában készített beszámoló szerint – fő feladatának azt tekintette, hogy „a csapásokat az osztályellenség fő központjaira” mérje, és elsősorban „az eszmei irányítókat és a szervezkedések vezető személyeit” tegye ártalmatlanná. A jelentés hangsúlyozta: „Különös figyelmet kell fordítani az osztályidegen elemekre, akik jelenleg is aktív tevékenységet fejtenek ki. El kell érni, hogy a letartóztatottak szociális összetétele ebben az irányban javuljon, mert adataink szerint a horthysta fasiszta elemek a fő szervezők.” Bár felmerül a gyanú, hogy milyen adatokról lehet szó, amelyeket a letartóztatások nem támasztanak alá, ám az ilyen következetlenségek nem zavarták a politikai rendőrséget. A szöveg máshol még világosabban fogalmaz: „Céltudatos, operatív és vizsgálati munkát kell folytatni annak érdekében, hogy dokumentumokkal bebizonyítsuk az imperialisták tevékenysége és az október 23-án kezdődött ellenforradalom közti szoros összefüggést. Különösen fontos bebizonyítani[, hogy] az október 23-i tüntetés nem ösztönösen robbant ki, hanem azt előzőleg megszervezték.”⁵¹

1957 nyarán újabb nagy letartóztatási hullámra került sor. Ennek előzménye a Molotovot és társait elítélő SZKP-határozat volt: miután a külső és a belső „ellenség” ezt a Nyugatnak tett engedménynek, így a gyengeség jelének tartotta – mint ahogyan a BM II/5. Osztály értékelő jelentése írta –, „szükségessé [vált] egy szélesebb kiterjedésű őrizetbe vételi akció, amelynek hatása tapasztalatunk szerint eredményesnek bizonyult”. Nem azért, mert ezzel bűnelkövetőket sikerült elfogni (az értékelés végén meg is jegyzi, hogy „a legtöbb helyen nem találtunk megfelelő, az ellenséges tevékenységet bizonyító vagy erre utaló dokumentumokat”), hanem azért, mert a külső és a belső visszhangok szerint is az akció célja pontosan a megfélemlítés volt. Az intézkedés elsősorban „a volt klasszikus osztályok ellenséges” elemeit érintette, úgymint az arisztokratákat, a horthysta erőszakszervek tagjait, ellenforradalmárokat és huligánokat. A személyek

kiválasztásának célját a jelentés egészen egyértelműen megfogalmazza: „az őrizetbe vételek *adminisztratív eszközökkel* alátámasztották az Magyar Szocialista Munkáspártnak (MSZMP) azt a helyes politikáját, hogy a fő tüzet az igazi ellenségre kell összpontosítani. Ezzel az ingadozó kispolgári rétegeket – és ezek volt pártjainak képviselőit – a fő ellenségtől elszigetelve, leválasztva elősegíteni közeledésüket, beleilleszkedésüket népi demokráciánk felé”.⁵² (Kiemelés – TT)

A jelek szerint a letartóztatásokat mégsem sikerült a fenti direktíváknak megfelelően irányítani, ezért a megtorló gépezet kénytelen volt más eszközt is felhasználni: ha a statisztika nem igazolta a fasiszták és más ellenséges erők által szervezett ellenforradalom képét, akkor nem a levont következtetéseket kellett átértelmezni, hanem a statisztikát kellett kiigazítani. A belügyminiszter-helyettes 1957 végi parancsa a kérdést tisztán adminisztratív problémaként igyekezett kezelni. Mint megállapította, a nyomozó és vizsgálati szervek a jelentésekben és a statisztikákban „sok esetben nem megfelelően leellenőrzött és így megtévesztő adatokat tüntetnek fel az őrizetesek vagy gyanúsítottak szociális származására vonatkozólag”. Ez nemcsak az állami és a pártvezetés „esetleges félrevezetésére szolgáltathat alapot”, de – és ez a lényeges – megakadályozza „az osztálypolitika helyes érvényesítését, megnehezíti a munka eredményességének felmérését, az ellenséges kategóriák elhelyezkedésének és támadási irányuknak meghatározását”. A miniszterhelyettes azonnal megmagyarázta, miről is van szó pontosan: „Ezek a téves adatok sok esetben a *valóságtól eltérően* azt mutatják, hogy a köztörvényes és politikai bűnözők nem elsősorban osztályidegen, lumpenproletár, huligán elemek soraiból kerülnek ki.” (Kiemelés – TT) Hiszen a hatóságok az osztályhelyzetet sok esetben csak bemondás alapján határozták meg, így előfordulhatott, hogy „többszörösen büntetett huligán elemeket, osztályidegeneket névleges foglalkozásuk, jelenlegi munkakörük vagy származásuk alapján munkásnak tüntetnek fel”. Ezért arra utasították a rendőri és politikai nyomozó szerveket, hogy a gyanúsítottak és őrizetesek, vagy akár csak az operatív feldolgozás alá vont személyek osztályhelyzetét körültekintően tisztázzák. Az osztályhelyzet meghatározásánál az illető származását, az „eredeti” (tehát 1945 előtti) és a pillanatnyi foglalkozását együttesen kellett alapul venni, de a büntetett előéletet sem volt szabad figyelmen kívül hagyni. Így például nem lehetett munkásnak vagy dolgozó parasztnak feltüntetni azt, aki már kétszer büntetve volt, vagy „azokat az osztályidegen személyeket, akiket a proletárdiktatúra szorított ki pozícióikból fizikai munkára”.⁵³

Mindez 1957 végén, amikor a büntetőpolitika kérdései a pártvezetés napirendjén szerepeltek,⁵⁴ különös jelentőséget kapott. A párt döntése nyomán 1958. január hó 8-án kiadott 103/1958. számú közös utasítás az osztályszempontok következetes érvényesítése érdekében előírta, hogy a törvény teljes szigorával kell sújtani az ellenforradalmi bűncselekményeket elkövető osztályidegen, deklasszált és huligán elemekre, továbbá azokra a dolgozó osztályhelyzetű személyekre, akik főbenjáró ellenforradalmi bűncselekményt követtek el. Ugyanakkor azokkal a megtévedt, félrevezetett dolgozókkal szemben, akik csak kisebb jelentőségű bűncselekményt követtek el, nevelő eszközöket (pl. felfüggesztett börtönbüntetés, pénzfőbüntetés, javító-nevelő munkára ítélet) kell alkalmazni. Az utasítás értelmében például a rendőr-főkapitányságok és az ügyészségek vezetőinek 1958. január 31-ig dönteniük kellett arról, hogy a kisebb jelentőségű „ellenforradalmi jellegű” cselekményt elkövetett, megtévedt munkás- és dolgozó parasztszármazású személyeket egyáltalán bíróság elé állítják-e. Amennyiben az ügyészség ilyen személyek esetében már vádiratot nyújtott be, az eljárást meg kellett szüntetni, vagy a bűnösség megállapítását és a büntetés kiszabását mellőzni kellett. Ha a bíróságok az előkészítő tárgyalást már lefolytatták, és a „népi” származású megtévedt személyekkel szemben olyan tartamú szabadságvesztés büntetés látszott kívánatosnak, amely az előzetes letartóztatásban töltött időt nem sokkal haladta volna meg, szabadlábra kellett helyezni őket.⁵⁵ A büntetőpolitikai elvek alkalmazása szempontjából tehát nem volt mindegy, hogy az elkövetőt milyen társadalmi osztályba sorolták be a hatóságok. Az igazságügyi és a belügyminiszter, valamint a legfőbb ügyész 1958 októberében kiadott együttes utasítása éppen a 103/1958. számú utasításra hivatkozva írta elő, hogy a bűnüldöző szervek egységesen állapítsák meg a bűncselekmény jellegét, az elkövetők osztályhelyzetét, valamint azt, hogy az elkövető

visszaeső vagy „szokásos bűnöző”. Az utasítás alapján osztályidegennek kellett tekinteni az egykori kizsákmányolókat – volt tőkéseket, gyárosokat, üzemtulajdonosokat, nagykereskedőket, bérháztulajdonosokat, vállalkozókat, arisztokratákat, földbirtokosokat, kulákokat stb. –, az 1945 előtti államapparátus és a különböző állami intézmények vezetőit, a politikai rendőrség és a VKF/2. beosztottjait, a rendőrség, a honvédség hivatásos tiszti állományú tagjait, a csendőrség hivatásos állományába tartozókat, valamint a jobboldali pártok és szervezetek vezetőit valamint országgyűlési képviselőit. Emellett mindazokat, akiről „az összes körülményeit figyelembe véve megállapítható, hogy deklasszált személyek”.⁵⁶

4.

Kijelenthetjük, hogy az 1956-os forradalom utáni megtorlás folyamatában a cél nem „a valóság” feltárása, hanem a forradalomban valamilyen szerepet vállalók felelősségre vonása volt. Illetve, amennyiben a megtorló gépezet a valóságot kívánta feltárni, akkor ez a valóság az ellenforradalom valósága volt. A politikai rendőrség, az ügyészség és a bíróság számára a „lényeg” az ellenforradalom tényeinek megállapítása volt, vagyis nem a „feltárt” tényekből alkották meg a sötét ellenforradalom narratíváját, hanem fordítva. Az ebben a közegben keletkezett elbeszélések értelmét, irányát az szabta meg, „hogy olyan koncepcionális keretbe gyömöszölik a vádlottak beszámolóikat, olyan, kizárólag a vád szempontjából perdöntő megfontolásokra helyeztetik velük a hangsúlyt, melyek a bűnelkövetés tényét hivatottak igazolni” – állapítja meg Gyáni Gábor.⁵⁷

Végtelennek tűnő vitájuk legutóbbi felvonásában Eörsi László szinte szó szerint ugyanazt, vagyis a lényegét kéri számon Szokolczai Attilán („Vajon miért van szükség az ehhez hasonló, tömegesen előforduló jelentéktelen mozzanatok végtelennek tűnő taglására?”⁵⁸), mint a fentebb idézett belügyminiszteri parancs a BM II/8. Osztály munkáján („Lényegtelen, különösen az ügyre nem tartozó részletkérdésekkel a vizsgálat ne foglalkozzék”⁵⁹). A kérdés csak az, hogy lehet-e ugyanaz a „lényeges” a történész, mint a nyomozó vagy a vérbíró számára? Ha a történész, virtuálisan persze, belép a kihallgató-szobába, ugyanazokat a kérdéseket kell feltennie, mint a kihallgatónak? Az ellenforradalom tényeit tekinthetjük-e a forradalom tényeinek? Egyszóval az ellenforradalom valóságát azonosíthatjuk-e a forradalom valóságával? A fenti kérdésekre adható válasz aligha lehet kérdéses.

A megtorlás irataiban szereplő tényeket – a történész szempontjából mondhatjuk forrástényeknek ezeket – meghatározott múltbeli stratégia konstruálta, a történelmi tények viszont a történész (jelenbeli) stratégiája és a szakmai diskurzusok révén jönnek létre. Ennek a konstrukciónak nélkülözhetetlen, ám távolról sem kizárólagos alkotóelemei a források. „A történelem a forrásokkal kezdődik, de ugyancsak létezik a benne lévő szünetekben és a források közötti térben is” – fogalmazta meg ezt John H. Arnold.⁶⁰ A történésznek már csak azért is ki kell lépnie a forrásokból, és a teremtő képzeletre is kell hagyatkoznia, mert ellenkező esetben túlságosan kiszolgáltatja magát a forrástényeket létrehozó múltbeli stratégiáknak.⁶¹ Az ellenforradalom és a forradalom nem ugyanannak a dolognak a kétféle olvasata. Kissé leegyszerűsítve, az előbbit a megtorló hatalom és intézményrendszere hozta létre, utóbbit a benne résztvevők – és a történészek.

- ¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
- ² Jurij Lotman: Történelmi törvényszerűségek és szövegstruktúra. In *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Ford. és szerk. Sztár Katalin. Budapest, Argumentum – ELTE Orosz Irodalmi és Irodalomkutatási Doktori Programja, 2002. 123.
- ³ Egy 1956-os példát megvizsgálva erre a következtetésre jut például Kovács András: Szórol szóra. *BUKSZ*, 1992/1. 88–94.
- ⁴ Gustave Le Bon: *A tömegek lélektana*. Ford. Balla Antal. Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 1993. [Franklin Társulat, 1913] 39–41.
- ⁵ Vö. Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 11–30. Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995. 22–24. Vö. Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 17–23.
- ⁶ Vö. Bolgár Dániel: Melyik a rendszerváltó nemzedék? A „Gazdálkodj okosan!” és a ’80-as évek gyermekei. *Holmi*, XX. évf. (2008. június) 6. sz. 790.
- ⁷ Vö. Gyáni Gábor: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2006/1. 128–132.
- ⁸ Lásd pl. Alan Baddeley: *Az emberi emlékezet*. Ford. Racsmány Mihály. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. Daniel L. Schacter: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Ford. Dankó Zoltán. Budapest, Háttér Kiadó, 1998. Vö. F. C. Bartlett: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
- ⁹ Tóth Zsombor: Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához. Esettanulmány. In uő: *A történelem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkor magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2006. 56.
- ¹⁰ Uo. 55.
- ¹¹ Vác ’56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában. *Forrásgyűjtemény I–II*. Közreadja Böör László – Gyarmati György – Horváth M. Ferenc. (Váci Történelmi Tár IV.) Vác, Vác Város Levéltára, 2006. 197.
- ¹² Uo. 285–287.
- ¹³ Schacter: i. m. 39.
- ¹⁴ Uo. 44.
- ¹⁵ Bartlett: i. m. 373–375. Vö. László János: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005. 36–37.
- ¹⁶ Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2005. 63.
- ¹⁷ Uo. 106–112.
- ¹⁸ Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, 2008. 17.
- ¹⁹ Uo. 158.
- ²⁰ Gyáni Gábor: A megtorlás és az emlékezet narratívái. In: *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. Szederjesi Cecília. Salgótarján–Budapest, Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, 2008. 274.
- ²¹ Uo. 280.
- ²² Lásd pl. Vincze Ferenc 1957. februári, letartóztatásban írt önvallomását és az események után több mint három évtizeddel írt visszaemlékezését. Vác ’56, i. m. 161–164.
- ²³ ÁBTL 4.1 A-3058. Barna Péter: *Az eljárás megindítása. A vizsgálati keletkezése. (Ideiglenes tananyag.)* Budapest, 1958. 12–13.
- ²⁴ ÁBTL 4.1 A-3064. Gerő Tamás – Csillag György: *A vizsgálati munka befejezése. (Ideiglenes tananyag.)* Budapest, 1958. 17–18.
- ²⁵ ÁBTL 4.1 A-3058. 13–14.
- ²⁶ Uo. 15–17.
- ²⁷ Uo. 17–19.
- ²⁸ ÁBTL 4.1 A-3059. Wéber Gyula: *A letartóztatott kihallgatása és az első kihallgatás jelentősége. (Ideiglenes tananyag.)* Budapest, 1958. 1–4. Wéber 1953-ban került az „egyesített” BM (államvédelmi) Vizsgálati Főosztályára. Később, 1975 és 1989 között a BM III/1 (Vizsgálati) Osztály vezetője volt. ÁBTL 2.8.1 13987.
- ²⁹ ÁBTL 4.1 A-3059. 5–8.
- ³⁰ Uo. 8.
- ³¹ Uo. 14.
- ³² Uo. 16.
- ³³ Uo. 15–17.
- ³⁴ ÁBTL 4.1 A-3057/1. Gerő Tamás: *A vizsgálat tervezése. (Ideiglenes tananyag.)* Budapest, 1958. 11.
- ³⁵ ÁBTL 4.1 A-3059. 18–19.
- ³⁶ Uo. 19–23.
- ³⁷ Uo. 24–25.
- ³⁸ Uo. 27.
- ³⁹ Uo. 27–32.

⁴⁰ Uo. 32–37.

⁴¹ ÁBTL 4.1 A-3060. Faragó Imre: *A tanúvallomás államellenes bűncselekmények ügyében. (Ideiglenes tananyag.)* Budapest, 1958. 4–11.

⁴² Uo. 14–16.

⁴³ Uo. 19–25.

⁴⁴ Uo. 26–30.

⁴⁵ Uo. 30–34.

⁴⁶ ÁBTL 4.1 A-3057/2. Kiss Tibor: *A vizsgálati munka jelentősége és feladata. (Ideiglenes tananyag.)* Budapest, 1958.

⁴⁷ ÁBTL 4.1 A-3060. 35.

⁴⁸ ÁBTL 4.2 II. 10-21/34/1958. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 34. számú parancsa, 1958. december 19.

⁴⁹ Vö. Szokolczai Attila: A fegyveres erőszak szervek restaurálása 1956–1957 fordulóján. In *Évkönyv VII. 1999.* Szerk. Standaesky Éva és Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 18–60. Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium megtisztítása a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. Uo. 95–108. Pintér Tamás: A megszüntetve megőrzött Államvédelmi Hatóság. In *Államvédelem a Rákosi-korszakban.* Szerk. Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 2000. 211–237. Pintér Tamás: „Szívvel, lélekkel és ésszel.” Volt államvédelmi beosztottak levele Kádár Jánoshoz 1956 decemberében. *ArchivNet* 2. évf. 2. szám. www.archivnet.hu/old/rovat/cikk.phtml?cikk_kod=76. Takács Tibor: Államvédelmi helyzetértékelés 1956 decemberében. *Betekintő*, 2007/2. www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=52

⁵⁰ ÁBTL 1.11.1 131. d. Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztály 1956. november 8-tól 1957. január 25-ig végzett munkájáról és feladatairól, 1957. január 26. (fotómásolat).

⁵¹ MOL XIX-B-1-ai 28/a/1957. ORFK II. Főosztály 7-321/1957. Jelentés a Politikai Nyomozó Főosztály 1956. november 8-tól 1957. február 1-ig végzett munkájáról és feladatairól, 1957. február 8.

⁵² ÁBTL 4.1 A-985. 21–28. Az őrizetbe vételekkel kapcsolatos értékelés, 1957. július 15.

⁵³ ÁBTL 4.2 II. sorozat 6-21/1957. A belügyminiszter-helyettes 61. számú utasítása, 1957. december 4.

⁵⁴ Az MSZMP PB december 10-én tárgyalta a büntetőpolitika egyes kérdéseiről szóló határozati javaslatot, amelyet azonban nem fogadtak el. Az átdolgozott szöveget december 31-én véglegesítették, illetve egy tájékoztatót készítettek a javaslat és a vitán elhangzottak alapján. *A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei 1957. július 2. – december 28.* Szerk. Baráth Magdolna – Feitl István. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2006. 935. Az MSZMP PB határozata a büntetőpolitika egyes kérdéseiről, 1957. december 10. In *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1.* Szerk. Horváth Ibolya és mások. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 609–610. Tájékoztató a Politikai Bizottság – „Büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről” szóló – 1957. december 10-i határozatáról. Uo. 611–614. A december 31-ei végleges változat szövegét közli Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere.* Budapest, Hamvas Intézet, 2001. 318–322.

⁵⁵ Az igazságügyminiszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész 103/1958. számú közös utasítása a büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről. In *Az érvényes miniszteri, miniszterhelyettesi parancsok, utasítások, közös utasítások gyűjteménye.* Budapest, Belügyminisztérium, [1959.] 269–272. Közli még: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 4.* Szerk. Horváth Ibolya és mások. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995. 794–797.

⁵⁶ ÁBTL 4.2 II. sorozat 10-22/9/1958. A belügyminiszter, az igazságügyminiszter és a legfőbb Ügyész 9/1958. BM. számú együttes utasítása a letartóztatottak osztályhelyzetének, az általuk elkövetett bűncselekmények politikai vagy köztörvényes jellegére, valamint a visszaesők fogalmának meghatározására, 1958. október 16.

⁵⁷ Gyáni: *A megtorlás...* i. m. 274.

⁵⁸ Eörsi László: Konceptiós mítoszrombolás. Vitairat Szokolczai Attila *Szegény Jankó Piroska* című tanulmánya kapcsán. *Beszélő*, 2010. január, 53.

⁵⁹ ÁBTL 4.2 II. 10-21/34/1958. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 34. számú parancsa, 1958. december 19.

⁶⁰ John H. Arnold: *Történelem. Nagyon rövid bevezetés.* Budapest, Corvina Kiadó, 2005. 95.

⁶¹ Vö. Takács Tibor: Szövegek, tények, stratégiák. A történelem és forrásai. *BUKSZ*, 2008/4. 353–362.